

**ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

Кузь Анатолій Іванович

УДК: 94(=131.1:477.75)“12/14”:355

**ГЕНУЕЗЬКА ГАЗАРІЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XIII – XV СТ.: ВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Чернівці – 2012

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Добржанський Олександр Володимирович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, завідувач
кафедри історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Русєв Микола Дмитрович,
Університет “Вища Антропологічна Школа”
(м. Кишинів, Республіка Молдова), доцент
кафедри антропології і соціальних технологій

кандидат історичних наук, доцент
Д’ячков Сергій Володимирович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, доцент кафедри історії
стародавнього світу та середніх віків

Захист відбудеться 19 жовтня 2012 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 76.051.06 у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича за адресою: 58012, м. Чернівці, вул. Кафедральна, 2, корп. 14, ауд. 18.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича за адресою: 58012, м. Чернівці, вул. Лесі Українки, 23.

Автореферат розісланий “18” вересня 2012 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

Г. М. Скорейко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Військова сфера у житті будь-якої держави є одним із головних показників соціального і економічного розвитку, політична роль завжди корелюється військовим потенціалом, фінансова чи торговельна експансія неодмінно опирається на фактор зброї. Яскравим прикладом поєднання економічної та військової могутності стало домінування Генуї впродовж другої половини XIII-XV ст. у Північному Причорномор'ї, яка шляхом захоплення і купівлі територій створила тут свій власний торговельний анклав. Генуезька Газарія стала феноменом успішного синтезу культур і традицій Західної Європи, Візантії і Близького Сходу.

Для забезпечення життєздатності цього політико-економічного утворення було створено особливу військову організацію, що ставила перед собою мету забезпечити стабільність міжнародної торгівлі в регіоні. Для успішної організації захисту колоній і навколишніх територій генуезці виробили систему, що поєднувала дипломатичні методи, боєздатність та фінансову проникливість. Технології, розроблені для забезпечення успішної дальньої торгівлі, що становила основу процвітання і могутності Генуї, стали моделлю та матерією європейських принципів війни і дипломатії.

Дослідження еволюції військової організації та її місця в економічній та політичній системах генуезької Газарії є актуальним з огляду на стійкість моделі “фінанси-дипломатія-війна”, яка в різних трансформаціях існувала впродовж всього історичного процесу як в Україні, так і в Європі, залишається популярною і в сучасному світі. Крім того проблема військового розвитку генуезької Газарії у другій половині XIII-XV ст. тривалий час залишалася поза увагою вітчизняної та зарубіжної історіографії, а отже тут існує наукова проблема наповненості “історичних пустот”, відновлення ланок розірваного ланцюга історичного процесу в Північному Причорномор'ї – регіоні, що тривалий час був ключовим гравцем на арені міжнародної торгівлі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича і є складовою частиною кафедральної теми: “Актуальні питання соціально-економічного і суспільно політичного життя України”. Номер державної реєстрації 0106U008487.

Мета дослідження. На основі комплексного і об'єктивного вивчення всіх доступних джерел та історичних праць всебічно проаналізувати основні складові військового розвитку генуезької

Газарії у другій половині XIII-XV ст. Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

- з'ясувати обставини формування військової організації генуезької Газарії та її взаємозв'язок з ранньою генуезькою колонізацією;
- простежити напрямки і характер еволюції військової організації колоній упродовж їх існування;
- охарактеризувати комплектування, чисельність та етносоціальний склад генуезьких військових підрозділів;
- виявити особливості внутрішньої структури та управління військами;
- показати роль військової символіки, музики і нагород;
- охарактеризувати постачання та забезпечення генуезьких військових підрозділів;
- проаналізувати озброєння та спорядження генуезьких колоніальних військ;
- розкрити особливості тактики ведення бою та її еволюцію;
- визначити місце військових сил генуезької Газарії у контексті середньовічної воєнної справи Північного Причорномор'я.

Об'єктом дослідження є генуезькі колонії Північного Причорномор'я у другій половині XIII-XV ст., їх роль у військово-політичному, соціально-економічному та культурному житті регіону.

Предметом дослідження виступає розвиток військової організації генуезької Газарії у другій половині XIII-XV ст. та її основні структурно-функціональні складові.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період другої половини XIII-XV ст. Нижньою межею є 1261 р., коли за договором з нікейським імператором Михайлом VIII Палеологом генуезці отримали монополні права на колонізацію берегів Чорного моря і привілеї в торгівлі. Верхньою межею є 1475 р., коли турки-османи завоювали італійські колонії. Проте для з'ясування історичних передумов генуезької колонізації Північного Причорномор'я, дослідження яких є необхідне для всебічного висвітлення проблеми, довелося вдатися до подій, що відбулися в регіоні у першій половині XIII ст.

Географічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють територію генуезької Газарії, тобто Північне Причорномор'я (Автономну Республіку Крим та частково Запорізьку, Херсонську, Миколаївську, Одеську області), де розміщувалися найбільш важливі торговельні і військові пункти генуезької присутності. Для порівняльного аналізу автор інколи вважав за потрібне дещо виходити за вказані рамки.

Методи дослідження. Для досягнення мети і завдань використано загальнонаукові принципи пізнання: об'єктивності, що передбачає розгляд подій, фактів та явищ на основі всебічного аналізу, та історизму, який в даному випадку полягає у вивченні військової організації генуезької Газарії в тісному зв'язку з конкретними історичними умовами. В основі дослідження лежить комплексний підхід до наявних джерел – наративних, речових та зображувальних. Це дозволило розкрити тему роботи через використання сукупності основних методів, прийнятих в історичній практиці та джерелознавчому аналізі: порівняльно-історичного (порівняння військових сил генуезької Газарії з іншими подібними формуваннями у Північному Причорномор'ї), хронологічного (уточнення датування окремих воєнних конфліктів), синхроністичного (порівняння подій та явищ в одному часовому зрізі в різних регіонах), методу періодизації (виділення періодів, протягом яких еволюціонувала військова система колоній), історичної реконструкції (відтворення різних видів озброєння, спорядження і тактики бою різних генуезьких військових підрозділів), методу історичної інтерпретації, спільно зі структурним аналізом (дозволяє в рамках системного підходу по-іншому використовувати джерела і під новим кутом зору розглянути досліджувані питання), статистичного (визначення чисельності Кафя та її мобілізаційних можливостей). Для роботи з латинськими джерелами широко використовувалися джерелознавчі методи (критичний, евристичний, герменевтичний).

Наукова новизна одержаних результатів визначається особливостями військового розвитку генуезької Газарії та її військової організації у другій половині XIII-XV ст.

Вперше в українській історичній науці:

- створено періодизацію військового розвитку генуезької Газарії;
- реконструйовано комплекс озброєння та спорядження генуезьких найманців та ополченців, що безпосереднім чином впливав на їх тактичні дії в цьому регіоні;
- визначено роль військової символіки та музики у житті військових підрозділів;
- ґрунтуючись на аналізі інвентарних описів озброєння, виявлено використання невідомих раніше у даному регіоні видів зброї.

Уточнено:

- датування та перебіг воєнних конфліктів між генуезцями та їх супротивниками;
- чисельність та етносоціальний склад населення, що дало можливість визначити мобілізаційні можливості міст генуезької Газарії.

Дістало подальший розвиток:

- твердження про західноєвропейський характер генуезької військової справи у колоніях;

- положення про ключову роль фортифікаційних укріплень та військово-морського флоту в обороні генуезької Газарії.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані у подальшій науковій і освітній роботі. Вони стануть в нагоді при підготовці узагальнюючих та спеціальних праць з історії Кримського півострова, праць із середньовічної історії України, історіографічних і краєзнавчих видань. Певною мірою результати дослідження можуть бути використані для написання праць із всесвітньої історії, зокрема історії міжнародної торгівлі та військово-політичної історії країн Чорноморського регіону в епоху пізнього середньовіччя.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, а також знайшли відображення у вигляді доповідей на конференціях: VII Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині “Руська бесіда” (Чернівці, 2009 р.); V Міжнародній науковій конференції “Причорномор’я, Крим, Русь в історії та культурі” (Судак, 2010 р.); Международной научной конференции “Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде / Танненберге)” (Санкт-Петербург, 2010 р.); VII Міжнародній науковій конференції “Проблеми історії і археології України” (Харків, 2010 р.); Міжнародній науковій конференції “IX Читання пам’яті професора П. О. Карпшківського” (Одеса, 2011 р.); VI Міжнародній науковій конференції “Кайндлівські читання”, присвяченій 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайндля (Чернівці, 2011 р.); Міжнародній науковій конференції “390-річчя Хотинської битви 1621 року” (Чернівці-Хотин, 2011 р.); X науковій конференції “TERRA ALUSTIANA” (Алушта, 2011 р.); VIII Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 20-річчю незалежності України (Чернівці, 21-22 жовтня 2011 р.) та ін.

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження викладено у 15 публікаціях, серед яких 8 опубліковано у виданнях, що входять до переліку фахових наукових видань.

Структура роботи визначена змістом проблеми, поставленою метою і завданням дослідження. Дисертація обсягом 302 сторінки (із них основна частина роботи – 189 сторінок) складається зі вступу, чотирьох розділів (13 підрозділів), висновків, додатків (65 сторінок), списку використаних джерел (504 позиції).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У Вступі обґрунтовано актуальність дисертаційного дослідження, подано зв'язок дисертації з науковими програмами, планами і темами, визначено об'єкт і предмет дослідження, хронологічні й територіальні межі, сформульовано мету і завдання дисертації, методи дослідження, окреслено наукову новизну і практичне значення, показано апробацію результатів дослідження, публікації та структуру роботи.

У першому розділі “Історіографія та джерельна база дослідження” проаналізовано стан вивчення наукової проблеми та подано огляд джерел, використаних автором для реалізації мети й поставлених завдань.

У підрозділі 1.1. “Історіографічний огляд” охарактеризовано стан наукової розробки досліджуваної теми, при цьому автор використав хронологічний та частково проблемний принципи.

Значну групу досліджень складають праці вчених кінця XVIII – початку ХХ ст., які значною мірою мали описовий характер. Зокрема у працях італійців Г. Одеріко та В. Формалеоні подано загальну картину просування італійців та їх експансію на берегах Причорномор'я, розглянуто внутрішній устрій колоній.

Важливим фактором зацікавленості європейців до цього регіону стали події Кримської війни 1853-1856 рр. Зокрема у цей час з'явилася праця французького дослідника Е.Прімоде, у якій детально розглянуто питання чорноморської торгівлі генуезців, розбудови і збереження в належному стані укріплень, доків, набережних. Певною мірою доповнювали його дослідження праці С. Мевіла та М. Канале, В. Гейда.

Серед російських дореволюційних істориків увагу військовій історії генуезьких колоній Північного Причорномор'я приділяли М. Мурзакевич, Ф. Брун, М. Волков, Л. Коллі, П. Кеппен, Ю. Кулаковський, В. Юргевич, А. Берт'є-Делагард. На думку останніх, генуезці були носіями значно більш передового військового мистецтва, аніж всі їхні сусіди. Вони часто перемагали більш чисельні сили ворога завдяки своїм високим військовим і моральним якостям, а якщо зазнавали поразки, то з причин віроломства й кількісної переваги противника, або через власну недбалість й розбрат з іншими християнами. Питання служби козаків у генуезьких колоніях торкався у своїх працях М. Грушевський, вказуючи на неукраїнське походження згаданих кінних підрозділів.

У 30-х – 80-х рр. ХХ ст. питання військового розвитку колоній піднімалося в роботах радянських вчених, зокрема О. Скржинської, С. Секиринського, А. Чиперіса, Є. Зевакіна, Н. Пенчко, М. Старокадомської. Значну роль у їх оцінці зіграла радикальна

зміна поглядів на генуезьку колонізацію в радянській історіографії. Праці, написані в цей період, як правило, мають ідеологічний підтекст. Зокрема, аспекти військової організації генуезьких колоній розглядалися крізь призму соціально-класових відносин. Генуезькі військові сили у Північному Причорномор'ї трактувалися як цілком здатні до проведення поліцейських заходів проти місцевого населення і до успішного протистояння із зовнішніми ворогами. Характерним для радянської історіографії було вивчення матеріальної історії.

Європейська історіографія пішла в цей час шляхом нової економічної та культурної історії, навійаної школою "Анналів". Найбільш яскравим її представником став французький історик М. Балар. У двотомній монографії "Генуезька Романія" він подав комплексну картину генуезького колоніального життя і розвитку, вдало змалював картини життя і побуту колоністів на берегах Криму, вперше увів до наукового обігу цікаву інформацію про багатьох найманців, капітанів, що служили в гарнізонах. Крім того у книзі містяться цікаві відомості про чисельність, комплектування генуезьких військ у колоніях, особливості формування міських ополчень в Кафі тощо. Важливою для розуміння процесу еволюційних змін у військовій організації генуезької Газарії є стаття М. Балара, присвячена військовим формам генуезької колонізації у другій половині XIII-XV ст., де він розкриває сутність організації захисту факторій, основні тенденції військового розвитку і модернізації, принципи ведення війни та дипломатії.

Вагомий внесок у вивчення окремих воєнних конфліктів за участю кримських колоній зробили італійські вчені. Для порівняльного аналізу військової організації колоній, а також характеристики генуезького озброєння корисними стали праці М. Конта, Л. Чібаріо, Б. Чіонетті, Л. Гатті, Р. Гіазотто. У працях Дж. Пістаріно, Г. Айральді, Л. Баллетто, Е. Бассо, С. Орігоне зроблено важливі висновки щодо характеру торговельної діяльності генуезців у Криму, служби кондотьєрів-корсиканців, військового постачання колоній, етносоціальних відносин, окремих військових конфліктів. Особливості служби генуезьких арбалетників, їх організація, участь у різних воєнних конфліктах детально розглядаються у працях Н. Кальвіні, А. Роселлі.

З кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. вивчення військової історії генуезької Газарії, фортифікаційних укріплень у Криму стало предметом досліджень сучасної української історіографії.

У працях кримських дослідників В. Мица, С. Бочарова, В. Кирилка, В. Тіпакова, О. Айбабіної, С. Сьоміна, А. Джанова, М. Алексєєнка, а також харківських науковців С. Д'ячкова та

А. Зибалова проаналізовані різні аспекти військового розвитку колоній, зокрема генуезька фортифікація, воєнні конфлікти генуезців з феодоритами, озброєння та спорядження найманців, система найманства, соціальні та етнічні відносини. Здобутки українських вчених у останні десятиліття доповнюють російські історики, які підходять до питань генуезької колонізації і військового розвитку факторій із суто теоретичного боку, ґрунтуючись на широкому використанні латинських джерел. Такими є праці С. Карпова, О. Єманова, А. Пономарьова, С. Близнюк.

Окремо слід відзначити праці західноєвропейських істориків та археологів щодо вивчення окремих видів зброї, її класифікації та реконструкції. Важливими є наукові доробки Р. Пейна-Голлуея, К. Блера, Е. Окшота, Ф. Функен, а також праці теоретичного характеру з середньовічної військової історії Ф. Контаміна, М. Беннета, Ф. Бюттена, М. Малета, Д. Ніколле.

Аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що попри беззаперечні здобутки досі немає спеціальної комплексної наукової праці, присвяченої військово-му розвитку генуезької Газарії у другій половині XIII-XV ст.

Підрозділ 1.2. *“Характеристика джерел”* присвячений огляду писемних, речових та зображальних джерел, що повною мірою дають можливість вирішити основні завдання дослідження.

Серед документальних джерел важливе значення мають матеріали *“Секретного архіву”* Генуї, Офіції Газарії та Офіції піклування над Романією. Значна їх частина опублікована Л. Саулі, С. Карповим, Н. Йоргою, Л. Баллетто. Багате зібрання фінансових і адміністративних документів кінця XIV – початку XV ст. складають документи архіву Банку св. Георгія. Важливими є статистичні документи, зокрема прибутково-видаткові книги (масарії) Кафи за 1374-1472 рр., частково опубліковані і опрацьовані А. Пономарьовим, С. Карповим та М. Баларом. Вони дають цінні відомості про імена та кількість найманців, що проходили гарнізонну службу; чисельність населення окремих територій, мобілізаційні можливості колоній, етноконфесійний склад. Особливий інтерес для дослідження мають документи 1453-1475 рр., коли Банк св. Георгія управляв всіма чорноморськими факторіями Генуї. Ці документи під редакцією А. Вінї були опубліковані у *“Дипломатичному кодексі Тавро-Лігурійських колоній”*. Тут вміщено все листування консулів та інших чиновників

* Масарії за 1374, 1381 та 1424 рр. у вигляді факсимільних копій опубліковані на сайті історичного факультету Московського державного університету імені М. В. Ломоносова.

Кафи з протекторами Банку св. Георгія, судові справи та суперечки, різні постанови військового характеру, заробітна платня солдатів, відомості про кондотьєрів. Серед багатої колекції кодексу варто виокремити інвентарні описи озброєння 1456, 1459 та 1474 рр., контракти з кондотьєрами, повні переліки озброєння та спорядження, яке відправляли протектори у колонії, рекомендації щодо ремонту та відновлення фортифікаційних укріплень, суми грошей, затрачених на оборону факторій Криму. Окремі відомості військової історії колоній ми запозичили з нотаріальних актів Боццоло, Самбучето, К'яварі, Салічето, Беліньяно.

Серед законодавчих джерел пріоритетне значення мають статuti Кафи 1290, 1316 і 1449 рр. Останній розглядається як основне джерело з вивчення організації генуезького колоніального устрою та військової організації, її складових елементів.

Воєнні події кінця XIII – першої половини XIV ст. у Криму досить детально описані у працях візантійських авторів Іоанна Кантакузена, Никифора Грігори, Лаоніка Халкоконділа. Цінним джерелом з військової історії Генуї та її факторій є генуезькі та венеціанські хроніки Каффаро, Джустініані, Стелли, Фольєтти, Ворагінського, Філельфо, Аннібале, Кіанаццо. Незначною мірою в роботі присутні окремі французькі хроніки, що розглядають участь генуезьких арбалетників у Столітній війні, зокрема хроніка Фруассара, діяння Бертрана дю Геклена, а також флорентійська хроніка Джованні Віллані та каталонська хроніка Рамона Мунтанера. Фрагментарні дані про генуезьку Газарію вміщені у щоденниках мандрівників Гільбера де Ланноа, Перо Тафура та Іоганна Шильтбергера. Ретроспективні дані про генуезькі факторії зустрічаються у арабських істориків і мандрівників Ібн-Фадаллах-аль-Омарі, Ібн-ель-Асира, Ібн-Батути, Абу-л-Газі та ін. Історія Кафи, оборона факторій від татарів, події 1475 р. детально відображені у комплексі вірменських джерел, опублікованих В. Мікаеляном, В. Мицом, М. Казаку, К. Кевонян.

Серед речових джерел насамперед треба відзначити залишки генуезьких фортець і замків у Криму, що збереглися до нашого часу, знахідки італійських гармат і ядер з Півдня України, холодної зброї, фрагментів обладунку. Необхідну додаткову інформацію містять звіти археологічних експедицій, що з радянського часу і до наших днів працюють на території колишніх генуезьких фортець. Предмети озброєння з місць розкопок фортець дають можливість підтвердити або спростувати свідчення лігурійських писемних джерел про характер і призначення зброї, провести її класифікацію, а також реконструювати тактику генуезців. Іконографічний матеріал військової тематики, пов'язаний з генуезцями, незначний і часто має

незадовільний вигляд. Проте його було залучено для створення військових реконструкцій. Зокрема це зображення середньовічних вітрильників з Балаклави, Каламіти та нагір'я Карабі-яйла; Мадонни, простроєної мечами з Судака та ін.

Загалом, ми маємо великий комплекс джерел з військової історії генуезької Газарії. Вивчення документальних джерел із залученням матеріалів археології та іконографії дозволяють з'ясувати суть поставленої проблеми.

У другому розділі “Військова організація у політичній та економічній системі генуезької Газарії” розкриваються передумови, причини і обставини формування військової організації генуезької Газарії, а також її еволюція.

Підрозділ 2.1. “Поява генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї і початок формування їхньої військової організації” присвячений розгляду ранньої генуезької колонізації Північного Причорномор'я і зародженню перших елементів військової організації лігурійців на цих землях. Першим і основним воєнним форпостом стала Кафа. Тут з кінця XIII ст. з'явилися перші елементи військової організації і управління: тимчасові укріплення (рови, земляні вали, дерев'яні стіни). З метрополії прибули перші підрозділи генуезьких арбалетників, сформувалися “контрадо” на місцях. Успішні морські війни з Пізою та Венецією за контроль над Причорномор'ям у 1277, 1293-1299 рр. закріпили тут домінування Генуї. Проте розбудова торговельної інфраструктури і просування на суходолі було не досить вдалим. У 1299 та 1308 рр. внаслідок конфліктів генуезьких купців із золотоординськими правителями татари двічі руйнували Кафу і виганяли лігурійців зі своїх володінь.

У підрозділі 2.2. “Тенденції розвитку військової організації Кафи та інших кримських колоній Генуї у XIV – першій половині XV ст. Статут 1449 р.” простежено військовий аспект генуезької колонізації кримського узбережжя. Колоніальна військова організація генуезців розвивалася впродовж цього часу у декількох напрямках. З одного боку, відповідно до посилення урбанізаційних процесів, розвитку управлінських структур у Кафі ускладнилася її внутрішня військова організація, зводилися кам'яні фортифікаційні укріплення. З іншого боку, внаслідок подальшої експансії генуезців на Кримському півострові тут сформувалася унікальна військова система, що опиралася на потужні фортеці, прикриті з моря флотом. У першій половині XV ст. Газарія становила собою певну автономну федерацію містечок і територій, об'єднаних довкола Кафи. Військовий розвиток колоній цього періоду знайшов своє відображення у Статуті 1449 р.

В підрозділі 2.3. *“Становище військової організації генуезької Газарії у період протекторату Банку св. Георгія”* проаналізовано тенденції розвитку військової організації колоній під час управління тут протекторів Банку св. Георгія (1453-1475 рр.). Це був період економічної кризи і остаточного занепаду генуезьких колоній, їх боротьби з турками. Відбулися зміни у системі оборони фортець і замків Газарії. Зокрема, фортифікаційні укріплення були перебудовані під використання вогнепальної зброї, міські арсенали генуезької Газарії поповнювалися найновішим озброєнням, збільшилася чисельність гарнізонів. Знаковим стало широке використання як окремих кондотьєрів, так і цілих “компаній удачі”. Все це спричинило подальшу милітаризацію колоній, загострення боротьби за владу. Проте завоювання генуезьких колоній турками у 1475 р. стало наслідком не прогалин у військовій системі, а загострення політичних, соціально-економічних і етнічних суперечностей у регіоні, що збіглися на зламі епох.

Третій розділ *“Принципи організації сухопутних і морських військових підрозділів генуезької Газарії”* розкриває основні засади комплектування, організації, чисельності, управління та забезпечення військових підрозділів, що служили в генуезьких колоніях Криму.

У підрозділі 3.1. *“Комплектування, чисельність та етносоціальний склад”* вказується, що військові підрозділи генуезької Газарії у мирний час комплектувалися найманцями і ополченням у Кафі та Солдайї. Генуезькі балістарії як правило були вихідцями з Лігурії, Корсики та інших регіонів Італії; соції та оргузії комплектувалися на місцях з жителів колоній. В останніх служили також вихідці з Арагону та Леванту. Загальна чисельність гарнізонів упродовж існування колоній була незначною. У мирний час вони не перевищували 40-50 найманців, під час воєнної загрози збільшувалися у декілька разів. У 50-70-х рр. XV ст. в Кафі чисельність найманих підрозділів коливалася від 150 до 250 воїнів. Мобілізаційні можливості міста дозволяли виставляти в ополчення не більше 2-4 тис. озброєних осіб, а у Солдайї всього 500-600 ополченців, що було недостатньо для забезпечення належної оборони.

Підрозділ 3.2. *“Командування та особливості внутрішньої структури”* звертає увагу на те, що верховне командування у Газарії здійснював консул Кафи, проте безпосередньо на місцях військова влада знаходилася в руках капітанів та каштелянів. Окремі морські галіє також очолювали коміти. Внутрішня структура військ чітко простежується на прикладі найманих піхотних підрозділів і ополчення, які були структуровані за десятковою системою, а кінних – кватральним поділом. Серед воїнів існувало чотири соціальних групи –

“громадяни Генуї” (cives Ianue), “громадяни колоній” (cives), “міщани” (burgenses) та просто “жителі” (habitatores).

У підрозділі 3.3. “Постачання та забезпечення” висвітлено проблему забезпечення військ необхідним озброєнням, спорядженням та припасами. Основним покупцем і постачальником зброї та припасів для військ виступала комуна Кафі, вона ж у більшості випадків і оплачувала послуги найманців, і тільки в окремих випадках зобов’язання на себе брала метрополія. У другій половині XV ст. фінансовий тягар щодо утримання гарнізонів майже повністю лягав на плечі протекторів Банку св. Георгія. Для потреб гарнізонів, а також на імпорт значна частина озброєння і спорядження виготовлялася у Кафі та Солдайї.

Підрозділ 3.4. “Військова символіка, музика і нагороди” присвячено аналізу бойових прапорів, гербів, музичних інструментів (шалмеїв, накрів, сурм, барабанів), які використовувалися генуезцями під час несення гарнізонної служби та ведення бойових дій. Відзначено, що в якості винагороди за доблесть і заслуги воїнам знатного походження могли вручати багато оздоблені військові пояси, а простолюдинам – грошові винагороди, оздоблену тканину. У продиноких випадках винагородою слугувало і заохочення по службі.

Четвертий розділ – “Озброєння, військове спорядження, оснащення і тактика дій військових сил генуезької Газарії” характеризує озброєння і спорядження генуезьких військових сил, а також висвітлює особливості їх військового мистецтва у воєнних конфліктах другої половини XIII-XV ст.

У підрозділі 4.1. “Зброя ближнього та дальнього бою” аналізується озброєння, яке використовували генуезькі найманці та ополченці міст Газарії у ближньому (древкова, січна, ударна зброя) та дальньому (метальна та вогнепальна зброя) бою. Простежено еволюцію озброєння, його характерні особливості, типологію та призначення, а також підтверджено її західноєвропейський характер. Виділено особливу роль арбалета, як основної зброї особового складу військових гарнізонів. Кінець XIV ст. став переломним моментом у військовій історії Газарії внаслідок появи тут перших бомбард. Важливу роль в обороні факторій відіграла ручна вогнепальна зброя, що з’явилась у Криму в першій третині XV ст. Але непристосованість фортифікації до нового виду озброєння та відсутність достатньої кількості кваліфікованих спеціалістів зводили нанівець технологічну перевагу генуезців над сусідніми народами.

Підрозділ 4.2. “Захисне озброєння, військове спорядження і оснащення” присвячений військовому обладунку, який носили військові найманці та ополченці у містах генуезької Газарії, а також

військовому спорядженню і оснащенню морських сил Кафи. Повний комплекс захисного озброєння воїнів складався на різних етапах з нагрудних лат (бригантина, панцир), шоломів (сервельєр, бацинет, салат), щитів (баклер, тарч, павезе, табулерій), залізних ножників і наручників. В якості загороджувального озброєння генуезці активно використовували трибули. Крім характеристики озброєння та спорядження піших і кінних військових підрозділів, зроблено огляд оснащення допоміжних морських сил.

У підрозділі 4.3. *“Тактика збройної боротьби та її еволюція”* проаналізовано теорію і практику підготовки та ведення бою генуезькими військами в різних військових конфліктах. Тактика генуезьких найманців у Північному Причорномор’ї ґрунтувалася головним чином на широкому використанні спочатку металюної, а пізніше – вогнепальної зброї. До наступальних дій на суші генуезці вдавалися вкрай рідко. Як правило, це були каральні операції проти населення приморських поселень, що піднімали антигенуезькі повстання (штурм Чембало 1434 р.), а також локальні конфлікти з феодоритами і татарами. Неодмінним елементом ведення генуезцями активної оборони були вилазки у стан противника, а також висадки з кораблів невеликих загонів для його дезорганізації і послаблення (облога Кафи у 1343 р.).

Підрозділ 4.4. *“Місце військових сил генуезької Газарії у контексті середньовічної воєнної справи Північного Причорномор’я”* присвячено аналізу особливостей, які вирізняли військову систему генуезької Газарії у порівнянні з розвитком військової справи у Північному Причорномор’ї. Військова організація колоній знаходилася в тісному зв’язку з виробництвом і торгівлею та завжди йшла в одному напрямку з геополітичною та економічною вигодою в цьому регіоні. Генуезцям доводилося протистояти супротивникам з різними військовими традиціями. Це впливало на розмах і характер бойових дій. Оборонна доктрина зумовила відсутність у колоніях значних кінних підрозділів. Екстраординарною подією стала поява на цій території інституту кондотьєрства. У генуезькій Газарії спостерігалася надзвичайно велика рухливість і мобільність місцевих гарнізонів.

ВИСНОВКИ

1. Військовий розвиток генуезької Газарії у другій половині XIII-XV ст. корелювався з процесом колонізації і торговельної експансії на ці землі італійців. Генуезька колонізація Північного Причорномор’я мала характер не завоювання і поглинання територій у свою державу-метрополію, а тільки захоплення опорних пунктів, випадкових або вдало обраних торгових станцій, що мали зручні гавані та замикали або перехоплювали міжнародні торговельні

шляхи. Зазначеним умовам і пов'язаними з ними вимогам відповідали головні ланки у ланцюзі кримських генуезьких колоній: Кафа, Солдайя, Чембало і Воспоро, які були потужними фортецями з професійними гарнізонами. Генуезька колоніальна військова організація формувалася в першу чергу з метою забезпечення в регіоні стабільної та безперешкодної торгівлі транзитного чи місцевого характеру.

2. Військова організація генуезької Газарії впродовж її існування еволюціонувала і пройшла наступні етапи:

Перший (1261-1308 рр.) – військова організація формувалася навколо першої і найбільшої колонії генуезців – Кафи, яка стала плацдармом для наступних захоплень. Хоча перші спроби закріпитися тут були невдалими, проте подальша позитивна політична та економічна кон'юнктура дозволила генуезцям заволодіти цим населеним пунктом.

Другий (1316-1453 рр.) – зростання урбанізаційних процесів, розвиток управлінських структур у Кафі та ускладнення її внутрішньої військової організації. Подальша експансія і розширення впливу на Кримському півострові зумовили закріплення генуезців на ключових і стратегічно вигідних пунктах узбережжя і формування унікальної військової системи, що опиралася на потужні фортеці, прикриті з моря флотом. У першій половині XV ст. повністю завершилося територіальне розширення генуезької Газарії, внаслідок якого у Криму з'являється ще одна особлива військово-адміністративна структура – Капітанство Готії. Остаточні зміни у формуванні військової організації колоній юридично закріпив Статут 1449 р.

Третій і останній етап (1453-1475 рр.) – правління Банку св. Георгія. Нова адміністрація здійснювала спроби реанімувати стару військову систему та запровадити використання новітніх видів озброєння. Відбулася повна мілітаризація генуезьких колоній, що призвело до появи в Криму кондотьєрів і різкого збільшення найманих гарнізонів. Проте подальше збідніння кримських міст, відсутність належної підтримки з боку морського флоту, внутрішні соціальні та економічні суперечності прирekli Газарію на остаточну загибель.

3. Комплектування військових сил генуезької Газарії здійснювалося за рахунок найманих підрозділів, що формували гарнізони, а також міського ополчення у Кафі та Солдайї. У період протекторату Банку св. Георгія система набору військ дещо змінилася. Протектори вважали за необхідне укладати контракти з кондотьєрами, яким вони надавали необхідне фінансування, фрахт і продовольство. Чисельність найманців була незначною, оборону колоній в мирний час забезпечували всього декілька десятків

солдатів. З першої чверті XV ст. простежується тенденція до поступового їх зростання.

Аналіз документів дає підстави стверджувати, що чисельність населення Кафи і мобілізаційні можливості для оборони були на порядок меншими, ніж вказували інші дослідники: тут мешкало близько 15-20 тис. осіб, а мобілізаційні можливості – 2-4 тис. оборонців. У етнічному плані як серед командного, так і рядового складу гарнізонів колоній переважали вихідці з міст Лігурії, Корсики, Ломбардії, Арагону та факторій Леванту. Ополчення Кафи та Солдаїї переважно складалося з греків, вірмен, татарів, євреїв тощо.

4. Основу військ у генуезьких колоніях становила піхота, яка формувалася з балістаріїв і соціїв. Кінні підрозділи (оргузії та козаки) і морські сили Кафи (1-2 галеї) були нечисленні й мали допоміжний характер. Диспропорція у чисельності кінних та піших підрозділів щодо збільшення піхоти, зумовлювалася оборонною доктриною та відсутністю великих територіальних володінь. Організація кінноти здійснювалася за кватральною системою, а піхоти – за декуріальною, з подальшим оформленням у центурії. Центральну роль у формуванні оборонної концепції генуезької Газарії відігравав консул Кафи. Командування та управління військами на місцях здійснювали капітани та каштеляни фортець. У період 1453-1475 рр. керували військовими підрозділами та забезпечували оборону укріплені кондот'єри та каштеляни.

5. Власної символіки, за винятком золотоординської тамги, Кафа не мала, тому на бойові прапори і знаки військових формувань Газарії наносили генуезьку символіку. Військова музика не була чітко розмежованою і виконувала двояку роль. Показовим є копіювання місцевою владою музичних традицій метрополії і закріплення їх юридично. У колоніях існувало соціальне забезпечення ветеранів війни, виплачувалися різні заохочення і грошові винагороди воїнам, як правило, перед релігійними святами.

6. Забезпечення зброєю та амуніцією проводила як метрополія, так і чиновники на місцях. Важливим замовником і покупцем була комуна Кафи, окремі об'єднання купців. Заробітна плата воїнів чітко відображала градацію у їх соціальному статусі.

7. озброєння і спорядження, яке використовували генуезці в колоніях, за окремими винятками було типово західноєвропейським. Новітні зразки зброї з'являлися за необхідності у зв'язку із воєнно-політичною загрозою. Характерно, що в Криму італійці використовували не тільки свою традиційну зброю – арбалет, але й великі металеві механізми та вогнепальну зброю. Остання у Криму з'явилася одночасно з поширенням у Східній Європі у 80-х рр. XIV ст. Однак перше бойове застосування бомбард відбулося тільки в 1434 р.

8. Військова тактика лігурійців мала чітко виражений оборонний характер. Активний захист переважно складався з двох елементів – стрілецької оборони і вилазок. У випадку втрати контролю над якимось пунктом кримського узбережжя генуезці мобілізували наявні в колоніях збройні сили і морем переправляли їх до необхідного місця. Десантування на сушу і штурм поселень підтримувалися метальною та вогнепальною артилерією. Іноді через нестачу сил у кримських колоніях доводилося викликати підкріплення з Пери, або звертатися по допомогу в метрополію. Важлива роль у тактиці генуезців відводилася укріпленням і флоту.

9. Зовнішні ризики і внутрішні загрози включали в себе особливу політику захисту колоній. Вона ґрунтувалася перш за все на дипломатичних засобах. Створена генуезцями у Північному Причорномор'ї військова модель, при якій найманці і ополчення доповнювали одне одного і спільно вели оборону, являла собою особливий випадок в історії регіону. Знаковим явищем у військовому розвитку колоній була поява кондотьєрських кампаній, відсутність потужних кінних формувань. Активно впроваджувалися і використовувалися новітні для регіону збройні технології (арбалети, бомбарди, сарбакани) на фоні технічної застарілості й відсталості сусідніх народів.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА

Статті у фахових виданнях:

1. Кузь А. Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова / А. Кузь // Питання історії України: зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2009. – Т. 12. – С. 221-227.
2. Кузь А. И. Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV-XV вв. (по данным письменных и археологических источников) / А. И. Кузь // Древности-2010: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков: ООО "НТМТ", 2010. – Вып. 9. – С. 69-84.
3. Кузь А. Корсиканські кондотьєри на службі в Кафі (50-ті рр. XV ст.) / А. Кузь // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – Вип. 583-584. – С. 91-95.
4. Кузь А. Древковая зброя військових підрозділів генуезьких колоній Криму XIV-XV ст. / А. Кузь // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: зб. наук. праць. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – Т. 1 (31). – С. 287-296.

5. Кузь А. *Garnisones servientium* в генуезьких колоніях Криму: військові атрибути, символіка і нагороди / А. Кузь // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: зб. наук. праць. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – Т. 2 (32). – С. 240-250.

6. Кузь А. Статут Кафи 1290 р. як джерело з ранньої історії генуезьких торговельних колоній у Криму / А. Кузь // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2011. – № 2 (4). – С. 14-19.

7. Кузь А. “*Inventarium rerum armorum et munitionum...*” (Опис військового озброєння Кафи 1474 р.) / А. Кузь // Питання історії України: збірник наукових праць. – Чернівці, 2011. – Т. 14. – С. 204-212.

8. Кузь А. Етносоціальний склад генуезьких військових частин в Криму у XIV-XV ст. / А. Кузь // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – Львів: Вид-во НУ “Львівська політехніка”, 2012. – №724. – С. 55-60.

Матеріали наукових конференцій:

9. Кузь А. Роль міського ополчення в обороні Кафи (XIV-XV ст.) / А. Кузь // Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині “Руська бесіда” (Чернівці, 27-28 листопада 2009 р.): тези. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 60-61.

10. Кузь А. І. Італійські найманці на службі в Тані (1431-1433 рр.) / А. І. Кузь // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VI Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (Харьков, 10-11 октября 2008 г.). – Харьков: ООО “НТМТ”, 2010. – С. 87.

11. Кузь А. И. Итальянская торговля оружием в Северном Причерноморье в XIV-XVI вв. / А. И. Кузь // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде / Танненберге): материалы международной научной конференции. – СПб.: Любавич, 2010. – С. 154-157.

12. Кузь А. И. О внутренней структуре генуезских гарнизонов Крыма в первой половине XV в. / А. И. Кузь // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Международной научной конференции (Харьков, 28-29 октября 2010 г.). – Харьков: ООО “НТМТ”, 2010. – С. 87.

13. Кузь А. Середньовічні трибули в Криму (з історії загороджувального озброєння) / А. Кузь // Древнее Причерноморье. – Одесса: ФЛП “Фридман А. С.”, 2011. – Вып. IX. – С. 234-240.

14. Кузь А. Бойові сокири на озброєнні генуезьких гарнізонів Криму (XIV-XV ст.) / А. Кузь // Наука і освіта: крок у майбутнє: матеріали VI Міжнародної наукової конференції “Кайндлівські читання”, присвяченої 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайндля (Чернівці, 29 квітня 2011 р.). – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 275-277.

15. Кузь А. Козаки на службі в генуезьких колоніях Криму (XV ст.) (До проблеми трактування терміну “casachos”) / А. Кузь // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці-Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 131-138.

АНОТАЦІЯ

Кузь А. І. Генуезька Газарія у другій половині XIII – XV ст.: військовий аспект розвитку. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2012.

У дисертації на основі залучення і аналізу широкого кола писемних та археологічних джерел простежено військовий розвиток генуезької Газарії у другій половині XIII-XV ст. Розкрито обставини формування військової організації Газарії та її взаємозв'язок з ранньою генуезькою колонізацією. На основі детальної реконструкції принципів комплектування, управління, внутрішньої структури та забезпечення визначено основні напрямки й характерні риси еволюції військових формувань. Внаслідок залучення статистичних середньовічних джерел, зокрема масарій Кафи, детально проаналізовано чисельність та етносоціальний склад військових колоніальних сил. Охарактеризовано види озброєння, спорядження, військову символіку та музику, з'ясовано особливості тактики ведення бойових дій генуезцями з їхніми супротивниками.

Ключові слова: Газарія, військова організація, гарнізон, Кафа, фортеця, концепція, військове мистецтво, Північне Причорномор'я, колонії, флот, зброя, тактика, генуезці.

АННОТАЦИЯ

Кузь А. И. Генуезская Газария во второй половине XIII – XV вв.: военный аспект развития. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича, Черновцы, 2012.

В диссертации на основе привлечения и анализа широкого круга письменных и археологических источников прослеживается военное развитие генуэзской Газарии во второй половине XIII-XV вв. Раскрыты обстоятельства формирования военной организации Газарии и ее взаимосвязь с ранней генуэзской колонизацией, прослежены направления эволюции на протяжении всего существования этого территориального образования. Выяснено, что функционирование военной организации генуэзской Газарии на протяжении существования было тесно связано с процессом колонизации и торговой экспансии. Историческим ядром в этом процессе была первая и самая большая колония лигурийцев – Каффа, в дальнейшем она стала плацдармом для захвата новых территорий. Исследовано, что в период с 80-х гг. XIV в. до 1453 г. окончательно было закончено формирование и расширение Газарии в Северном Причерноморье. Оформились политические институты, фискальный и военно-административный аппараты. Значительно возросла роль наемных (профессиональных) подразделений, которые сформировали гарнизоны на постоянной основе.

В диссертации подчеркнуто, что на последнем этапе существования генуэзской Газарии на протяжении 1453-1475 гг. военная организация развивалась в ракурсе изменений геополитической ситуации, обусловленной турецкими завоеваниями, претензиями княжества Феодоро и Крымского ханства на гегемонию в регионе.

На основе детальной реконструкции принципов комплектования, управления, внутренней структуры и обеспечения определены основные и характерные особенности эволюции военных контингентов на службе в гарнизонах самых больших генуэзских городов и замков Северного Причерноморья. Вследствие привлечения статистических средневековых источников, в частности масарий Каффы, детально проанализирована численность и этносоциальный состав военных колониальных сил. Выяснено, что войска, которые служили в городах Газарии на протяжении XIV-XV вв., включали в себя подразделения, набранные по контракту, и городское ополчение. Пехотные части комплектовались с социев и баллистариев, а конные – с оргузиев и казаков. Среди наемников особое место в военной иерархии занимали арбалетчики. Это была основная составляющая гарнизонов крепостей в Каффе, Солдаи, Чембало и Алустоне. Отмечено, что командование в колониях осуществляли консулы и каштеляны, непосредственно на местах командовали капитаны и субкаштеляны. Командный состав в основном формировался из представителей генуэзской аристократии. Простые наемники были более разнородными по этническому признаку.

На основании использования различных источников детально охарактеризованы виды вооружения, снаряжение, военная символика и музыка, а также выяснены особенности тактики ведения боевых действий генуэзцами с их противниками. Оружие и военное снаряжение, которое использовали генуэзцы в колониях, было типично западноевропейским, хотя иногда использовалось также оружие местного производства. В тактическом плане лигурийцы всегда придерживались оборонительных действий, прежде всего защищая свои торговые интересы в этом регионе. Очевидно то, что к наступательным действиям на суше они прибегали крайне редко. Расположение всех генуэзских факторий непосредственно на берегу моря существенно повышало значение флота в организации их обороны. Защита крепостей в основном базировалась на двух элементах – стрелковой обороне и вылазках. Наиболее прогрессивным в этот период стало включение огнестрельной артиллерии в общую диспозицию осад и штурмов укрепленных пунктов. В колониях генуэзцы активно внедряли новейшую модель, при которой наемники играли руководящую роль и широко использовались в обороне крепостей и замков, как в мирное время, так и в период войн. Однако во время конфликтов с Золотой Ордой и Османской империей, которые часто сопровождались осадами и соответственно угрозой существования генуэзских владений, на первое место всегда выступало ополчение. В Северном Причерноморье созданная генуэзцами военная организация, при которой важная роль отводилась как наемникам, так и городскому ополчению, представляла собой особый случай в истории региона. В колониях Крыма наблюдалась чрезвычайно большая подвижность и мобильность местных гарнизонов.

Ключевые слова: Газария, военная организация, гарнизон, Каффа, крепость, концепция, военное искусство, Северное Причерноморье, торговля, колонии, флот, оружие, тактика, военные подразделения, генуэзцы.

SUMMARY

Kuz' A. I. Genoese Gazaria in the second half of 13th – 15th centuries: military aspect of development. – Manuscript.

Dissertation for scientific degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, 2012.

In this dissertation, based on analysis of a wide involvement and written and archaeological sources, traced the development of military Genoese Gazaria the second half of 13th – 15th centuries. Disclosed the circumstances of the formation of a military organization Gazaria and its

relationship with the early colonization of the Genoese. The key characteristics and evolution of military contingents were identified on the basis of a detailed reconstruction of the principles of acquisition, management, internal structure. Due to the statistical attraction of medieval sources, particularly masaries of Caffa, the author made detailed analysis of the structure of ethno-social composition of the military colonial forces. We characterized the types of weapons, munitions, military symbols and music, as well as features of found tactics of warfare by Genoese with their rivals.

Key words: Gazaria, military organization, the garrison, Caffa, a fortress, a concept art of war, the Northern Black Sea Littoral, colonies, fleet, weapons, tactics, the Genoese.

**Підписано до друку 14.09.2012. Формат 60 x 84/16.
Папір офсетний. Друк різнографічний. Ум.-друк. арк. 0,9.
Обл.-вид. арк. 0,9. Тираж 100. Зам. А-020.
Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету
58012, Чернівці, вул. М. Коцюбинського, 2
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №891 від 08.04.2002 р.**